

Jaroslava Janáčková

Konstituování estetické funkce v realistickém textu
(Skazové vyprávování v nové kronice Al. Jiráska)

"Složka estetické účinnosti je ve výstavbě uměleckého literárního díla zpravidla nesena vlastní znakovou strukturou, nadbudovanou nad ostatní plány sdělení, strukturou v jistém slova smyslu parazitní, využívající ke svému účelu nevyužitých, ve zprostředkující funkci věcného sdělení potlačených nebo pohlcených výrazových možností. Aktivizace těchto výrazových možností, z hlediska běžné komunikace zřejmě nadbytečná, představuje "označující" díla jakožto estetického znaku. Jeho "označované" si můžeme představit jako prostor nadbytečné a svéúčelné diference, získané ve sféře konstitutivních složek našeho vědomí. Aktivizace, oživení těchto zprostředkujících a obvykle jen průchozích složek zakládá vlastní rovinu orientace, vlastní rovinu celkového smyslu. V protikladu ke kognitivním významům mohli bychom ráz tohoto celkového smyslu - a také ráz dílčích intencí složek k němu přispívajících - označit jako preformativní, naznačující".

(M. Jankovič, Estetická funkce a dynamika významového sjednocení, rukopis s. ý-á.)

Pro novou kroniku U nás sháněl si Alois Jirásek nejrůznějšími cestami prameny a informátory v rodném kraji. Po vydání druhé knihy přihlásil se k němu Celestýn Bydelský, rodnák z Trubějova, usazený v tu dobu v náchodském Starém městě, a roku 1900 mu poslal tlustý sešit, hustě popsaný vlastní rukou a nazvaný Pašerova zповěď, aneb Běje podloudníků na Náchodsku. Místo jména pisatele stojí na titulním listě

informace "napsal jeden, co druhý vyprávěli". Bezpřístřeš-
někadlec, písmák a hloubal, svým okolím pokládán za "zka-
žence z knih" a hrdě se k tomuto označení hlásící, psal svo-
ji kroniku, aby neupadla v zapomnění celá mizející profese
odvážlivců pohybujících se na hranicích země a zákonů. Při
vší věcnosti, při všem zaměření na dokumentární svědectví
psal Bydelský svoje zápisky s nepokrytou sympatií k pašerům,
k jejich udatnosti a neohroženosti; tento hodnotící přístup,
snaha vybudovat pašerákům pomník, vtiskovaly kronikáři Bydel-
skému ještě jiné záměry než poznávací. Estetický účín vyvo-
lávají některé Bydelského portréty jednotlivých pašeráků a
pak pasáže autobiografické, připojované jaksi na okraj Pa-
šerovy zповědi. Esteticky pak v zásadě působí to nezáměrné,
bezděčné v rukopisu Bydelského, co vyvěralo spíš z "neumě-
losti" chudého tkalce, který psal, jako se mluví. Jeho vě-
ty jsou tudíž plné "vynechávek" a vychýlení z vazby, znaky
souřadícího a podřadícího spojování vět a větných členů bý-
vají v protikladu k obsahu promluv, celé dlouhé pasáže jsou
psané jakoby jedním dechem, bez rozdělovacích znamének.

Ale skromný samouk vůbec nedoufal v půvab nezáměrnosti
a v krásu bezděčného. Chtěl pro téma svého kraje a svého
srdce najít autory, který už bezpečně osvědčil schopnost
psát o malém člověku tak, aby pozvedal jeho sebedůvěru i
jeho prestiž. Svěřil tedy rukopis Pašerovy zповědi (a někte-
ré další své rukopisy) Jiráskovi ve chvíli, kdy pomalu rost-
la nová kronika. Upřímně se pak Celestýn Bydelský radoval
z toho, že jím uctívaný spisovatel z jeho zápisků čerpal
(ve třetí a částečně ve 4. knize) a že příslušné pasáže nové

kroniky vyvolávaly údiv bývalých pašeráků nad tím, jak důvěrně zná Jirásek jejich minuvší svět, jako by s nimi chodil.¹

Realistické neztotožňujeme ani s dokumentárním, ani s autentickým. To bychom celou konfrontací Bydelského a Jiráskova museli nebo mohli pojmout jako argument proti "pravdivosti" obrazu Jiráskova a za realistu prohlásit písmáka. Máme na mysli metody a stylizace, které vyvolávají dojem skutečnosti, a to tím, jak zacházejí se slovem a s motivem, jak pracují s kauzální motivací lidských činů a dějů, jak detailizují a kompletují svůj obraz, skrývajíce přitom zaměření na estetický účín. Ptát se po zdrojích estetické působivosti v takto "nenápadných" textech může být užitečné v několika ohledech. Porovnáním textu "výchozího", který posloužil jako pramen a model, a textu "výsledného" jsme s to zahlédnout proces, v němž vzniká záměrnou činností tvůrce estetická funkce textu a v tomto stavu zrodu zvažovat její možné účinky. A kdyby snad drobná sonda na tu velkou ctižádost nestačila, poví alespoň něco bezpečného, protože velmi konkrétního, o umění Aloise Jiráskova.

Epizodu, kterou citujeme dále, uvádí Bydelský v Pašerově zповědi jako doklad toho, jaké nejneočekávanější překážky museli zdolávat pašeráci na svých zimních cestách. Písmák vypráví stručně, celou příhodu podává pouze v čase minulém. Ilustrativní funkci případa podtrhává i tím, že se závěrem dovolává očitého svědka, který by mohl zprávu potvrdit.

Bydelský: Pašerova zpověď

Jirásek, U nás III, kap 19, s.140

Dolu ke Staremu Městu tu od Vysokova šel četník. Skočili na krchov a Makovej Jozka ještě co kluk bál se. Jak utíkal, skočil tam do vykopaného hrobu a křičel, jako když ho na nože bere. Nahoránskej Václav Houser ho ledva za vlasy dostal, vyhodil ven, čepičku a pakliček švajckejch cigar tam ztratil. Špura se ovšem zavalala, ale čepice a cigary ostaly v hrobě a druhý den měl do toho hrobu funus jeden auser z omtu. to bylo divení, když to hrobař vytáhl! Auseři si vysvětlili hned, jak se to mohlo stát, ale že tamtady šli pašeráři a tam to nekterý nezbeda naschvál hodil. Staroměstskej pašerák Papež byl toho očitým svědkem.
(cit. z upraveného přepisu)

"Za půl hodiny jsme byli na Rozkoši a dolů k Starému Městu. To už nebyla taková mlha a svítalo. Ale tu vám zhlídnem strnada, šel od Vysokova, byli bysme mu přišli do rány-"

Ustal, přitlačil v dýmce palcem tabák, bafal rychleji, aby udržel oheň.

„Tak co-“ ptal se nedočkavě breptavý Hubka, „viďal vás?“

„Ne, my jsme uskočili na krchov, bylo to zrouna u krchova. Napřed Macáků Jozka, to byl ještě kluk, ten utíká a vtom bác, do vykopaného hrobu. To vám začal křičet, bál se, inu brečal, jako když ho na nože bere, ale Houser na něj, ať mlčí, a popadne ho, vyhodí, to víte, Houser -“

Hubka s Vichroněm se zachechtali. „Vyhodí ho a pryč, jako srnci splašení běžíme. Jo ale, kluk ztratil čepici a paklík švajckejch cikár, v hrobě to nechal, to tam ostalo, a dopoledne měl do toho hrobu funus jeden strnad z omtu. To bylo divení, když hrobař vytáh z hrobu ten paš; strnadi měli zlost, že prej to náky votrok pašerák naschvál tam hodil.“

To už dobře neslyšeli, protože se všichni smáli; jenom malý Hilma ne, jenž měl před očima jako strnulýma zasněžený hřbitov za jitřního šera, otevřený hrob a v něm pašeráckého hochu.“

(cit dle vyd. v Odeonu 1973)

Jak napovídá rozsah porovnávaných úryvků, epik Jirásek je obsáhlejší a pomalejší než kronikář Bydelský. Přitom ovšem sama příhoda zaznamenaná Bydelským se u Jiráska nikterak

podstatně motivicky nerozrostla, jen je pečlivěji zkompletoována, jemně detailizována a přesněji řetězena a hlavně jinak podána. Zatímco Bydelského vyprávění bylo neosobní, Jirásek má konkrétního vypravěče v první osobě, a ten se obrací ke konkrétním posluchačům. Atmosféra živého skazového vyprávění obrostla a prorostla prvotní zprávu, zpomaluje výpověď o ní a dynamizuje ji.

Vypravování Matěje Prouzy je vedeno jako pomalý proud, přerušovaný a zpomalovaný mimojazykovými gesty vypravěče i reakcí naslouchajících. Stavbou vět připomínajících mluvenou řeč ("ten utíká a vtom bác do vykopaného hrobu"; "to vám začal křičet, bál, inu brečal, jako když ho na nože bere, ale Houser na něj"), uplatněním hovorových a nářečních prvků, kde Bydelský užil prostředků spisovných, budí Prouzova promluva dojem uvolňujícího povídání.

V porovnání s pasáží z Bydelského vynikne, že "mluvnost" u Jiráska má podvojnou funkci autentičnosti i ozvláštňení: situuje účastníky besedy do jistého kraje a současně a hlavně do lidové pospolitosti, do radosti z vypravování i z naslouchání. V kompozici kroniky pak do milého odpočinku pašerů před tvrdou zimní akcí.

Povídání Matěje Prouzy je však jen z jednoho pohledu volné a uvolňující - vládne jím taky tendence protisměrná, tíhnutí k přehlednosti a uspořádanosti. Příhoda vyprávěna u Bydelského byla matnější: nebylo z ní jasné, kdo nechal v hrobě čepici a cigarety, zda vystrašený kluk nebo jeho zachránce, ostřílený muž, který ho vytáhl z hrobu. Jirásek tuto mezeru vyplnil, a citlivé místo příběhu ukompletoval

tak, že čtenář hladce čte, aniž by byl jen dotčen pochybností, kdo vlastně stopu v hrobě zanechal. Že je taková jasnost nadbytečná? To jenom z pohledu jiných uměleckých metod a z hlediska jiné představy čtenáře, než jakou byl veden Jirásek.

U Bydelského byl skok do hrobu vypsán jako bizarní náhoda, která ilustruje podstatné - pašerskou zdatnost. Naproti tomu Jirásek včlenil skok do hrobu do řádu života. Toho se týká ještě další upřesnění. Bydelský poznamenal, že se pohřeb do hrobu maně navštíveného pašeráky konal "druhý den". Jirásek v zájmu pravděpodobnosti mluví o dopoledni, aby zkrátil čas mezi oběma událostmi a nepřipustil možnou pochybnost, že sníh mohl všecko zavát. Z téhož důvodu patrně pominul ze zprávy Bydelského větu "špura se ovšem zavalala". Tak původní zkratkovitou i mezerovitou zprávu Bydelského vyladil autor nové kroniky do jednoznačnosti.

Důvody tohoto ucelení a vyjasnění? Pozornost Jiráskova čtenáře se musí dělit mezi podivnou příhodu a mezi akt jejího vyprávění jindy a v odlišné situaci. Milovník napínavých dějů také na Jiráskovo převyprávění zareaguje podrážděně, proč tolik oklik a zdržování. Pro zprostředkování původní příhody je atmosféra skazového vyprávění, "přidaná" Jiráskem, opravdu nadbytečná až rušivá. Jenže Jiráskovi nešlo o beletrizaci nebo jen o umnější převyprávění fakt a příhod zaznamenaných Bydelským. V daném případě mu šlo o působivost, a víc, - o lidskou platnost skoku do hrobu, a o umístění epizody do světa vlastního díla. Ve skazovém vyprávění se původně uzavřený a sevřený příběh "rozkládá" na autentický zážitek toho, kdo onu příhodu zažil a může o ní s chutí povídat, a na několikerou sugestivní představu osob, které

povídání s napětím naslouchají: ostřílené pašeráky představuje navštíveného hrobu baví i povzbuzuje, kdežto nezkušeného chlapce Hilmu děsí. Epizoda z minula stává se kolektivním a přítom diferencovaným prožitkem.

Skazové vyprávění tedy aktualizuje minuvší příběh, jeden skok do hrobu zasazuje do koloběhu pašeráckého živobytí, drobnou epizodu včleňuje do epického proudu nové kroniky. Jiráskovo "rozložení" příhody zaznamenané bydelským vytváří osobitou gradaci v epické struktuře a zmožuje významy epizody už tím, jak ji vsazuje do souvislosti toho, co předcházelo, a co nadchází.

Nástrojem tohoto vřazení je u Jiráska také volba konkrétního vypravěče. Je jím Matěj Prouza, "doktor", o němž se předtím hovořilo s respektem jako o muži znalém léčivé moci rostlin a symbolické řeči snů, jako o muži devatera řemesel a desáté bídy. Tím, že veselou příhodu vypravuje postava zdatná, navozuje se spojení veselosti a síly. Tak už postavou vypravěče (a vzápětí pak akcí) je oddech pojat jako příprava k nesnadnému dílu.

Osoby, které Prouzovu vypravování naslouchají, jsou při vši epizodičnosti exponovány tak, aby umocňovaly některé významy epizody i její platnost v kontextu. Dvě ze tří příjmení posluchačů jsou zjevně symbolická a přiléhají ke dvěma rovinám příhody. Jedno uvádí na mysl víchr (Vichroň), druhé povídání (Hubka je dokonce blíže určen jako "breptavý"). Uvedených osobních jmen a osob - jejich nositelů - je užito jen epizodicky. V ohledu kognitivním jsou tedy nadbytečná, ale mají schopnost naznačovat, sugerovat. Jako konkrétní jména posilují zdání skutečnosti, autentičnosti situace;

svou symbolikou současně odkazují k obecnějším obzorům epizody i nové kroniky jako celku. Navíc podobou jmen - Vichroň a Hubka - celou situaci intimizují a familiarizují, vnášejí do ní prvek komičnosti; ten zdálky připravuje smích, jímž posluchači završují i pointují promluvu vypravěče Prouzy, dávající najevo radost z převahy pašeráků nad ausery.

V této závěrečné fázi pozorovaného úryvku je myslím nejpatrnější nástrojnost skazového vyprávění pro vyvolání estetického postoje vnímatele. Reakce fiktivních vnímatelů vyobrazené řeči, v daném případě epizodických postav, chce nepřímo budit a dirigovat hodnotící postoje předpokládaného čtenáře. Stimulovat i stupňovat jeho zvědavost na podivnou příhodu i tuto příhodu zařadit do systému hodnot z pozice lidí, kteří si odvážnou činorodostí a solidaritou zjednávají převahu nad svými pronásledovateli - ale také z pozice nespělých a nezkušených, kteří se bojí rizik a bezcestí.

Čtenářské reakci je u Jiráska v závěrečné fázi pozorované pasáže nabídnut prostor "mezi" ostřílenými muži, kteří se vzpomínkou na jeden skok do hrobu baví, a mezi plachým chlapcem Hilmou, který se bojí, že by na podobnou zkoušku nestačil. Obě její polohy se pak zopakují v konkrétní akci, která upřesní jednu orientaci v čtenářském zvýznamnění epizody, anebo ji zpochybní a znejistí tím, co přijde pak.

Cesta noční sněhovou bouří, která v nové kronice po epizodě námi demonstrované následuje, staví pašeráky do monumentální perspektivy, osvětluje je jako lidi výjimečné síly i důvtipu. Ale začne naznačovat hranice jejich podnikání:

chlapec Hilma (který vyprávění Matěje Prouzy o skoku do hrobu prožíval s úděsem) sotva onu noc přestojí a odnese si z ní nemoc, která ho zahubí, když už jako nadějný žák malířské akademie stanul na "suché" cestě".

Budeme sotva daleko od pravdy, jestliže dvojznačnost v posluchačské ozvěně uvnitř skazového vyprávění pochopíme jako nástroj etického hodnocení, jako způsob, jímž Jirásek s "objektivitou" realistického prozaika ochraňuje sympatie svého budoucího čtenáře pro pašeráky a svět těchto dobrodruhů zasazuje do světa své nové kroniky. Vždyť počínaje Novinou učinil osou díla věnovaného Hronovsku pátera Havlovického a jeho vůli povznést zanedbaný kraj převýchovou. Jak do té osvícené vůle a povlovného probouzení lidí usedlých v chalupách včlenit téma podloudných překupníků a jejich nelegálního obchodování? Když se tématu pašování dotkl poprvé ve vstupní knize nové kroniky, v Úhoru, postavil je Jirásek do světla téměř záporného (spojil je s postavou vychytralého sobce Víška).

Určité řešení v tomto směru nabízel sám Bydelský. Obdiv k pašerákům v jeho Pašerově zповědi se nevázal k motivu zisku a obohacování, ale ke schopnosti riskovat, podstupovat nebezpečí a zdolávat je s pomocí vlastní výjimečné síly i solidarity a díky jedinečné obeznámenosti s krajinou a její přírodou.

Jirásek se tohoto přístupu Bydelského chopis a umělecky jej umocnil. Vedlo jej k tomu dílo na nové kronice již vykonané - konkrétně třeba postava Plška v předchozí, druhé knize U nás, a vůbec konfrontace člověka a přírody i kraje, v nové kronice od počátku sledovaná a přítomná.

Pobízela k tomu i obliba bosáků a buřičů a lidí kočovných v mladé literatuře na předělu století. Téma mělo ostatně pro autora nové kroniky i tu výhodu, že je bylo možné uchopit - v souladu se skutečností, kterou zdůraznil sám Bydelský - jako téma dílčí, historicky přechodné a uzavřít je dávno před koncem celé tetralogie. Navíc zkušený prozaik znal mnoho způsobů, jak sympatie k pašerákům vyvolávat i tlumit - usměrňovat. Jedním z těchto prostředků mu bylo i skazové vypravování.

Toho užíval i dříve. Ale zdá se - tuto hypotézu bude ovšem potřeba prověřit detailní analýzou -, že u mladšího Jiráska (např. v Psohlavcích) sloužilo skazové vypravování hlavně k evokaci svorné pospolitosti, ke zdůraznění toho, co rozdílně orientované osoby stmeluje, těší a baví. V této funkci se skazové vypravování uplatňuje i v nové kronice, ale zde funkce evokační bývá zmnožena funkcí hodnotící. Skazové vyprávění bývá prostředkem souzvučné hodnotící ozvěny. V příhodě o skoku do hrobu jsme pak zaznamenali ještě další potenci skazového vyprávění: vyjadřuje pospolitost vnitřně diferencovanou (v daném případě jde o rozdíly psychologické, jindy autor podobně odlišuje postoje názorové a sociální). Skazové vypravování je tedy činitelem hodnotícího souzvuku i hodnotícího rozptylu. Ten druhý počítá víc s čtenářem aktivnějším, přesněji řečeno staví potencionálního čtenáře před různé možnosti, jak určitou skutečnost nazírat, jak ji hodnotit. Usměrnovat čtenářské hodnocení je pak věcí dalších prostředků epické fikce. Uvolněná kronikářská kompozice sloužila Jiráskovi nejen k vyobrazování odlehlých časů a

dějinných procesů; epická šíře umožňuje současně rozehrávat skryté manévry vůči čtenáři, "neviditelnou" rukou programovat čtenářskou konkretizaci a hodnotící perspektivu.

Uvolněné tempo výpovědi u Jiráska je ostatně i samo o sobě hodnotou sui generis. Ve srovnání s Bydelským přiblížil Jirásek celou epizodu spontánní mluvené řeči. Písmák svůj postup charakterizoval slovy "napsal jeden, co druhý vyprávěli", ale jako člen lidové pospolitosti toužící tuto pospolitost přerůst již tím, že je s to podat o ní svědectví, nepokládal spontánní mluvenou řeč za kvalitu hodnou zvláštního zájmu. Usiloval naopak o spisovnost, a také tím patrně hodlal svým zápiskům o kraji dodat na celonárodním významu a ceně. Jestliže ve stavbě věty a promluvy vykazuje Pašerova zповěď poplatnost mluvené řeči, děje se tak bezděčně, ne záměrně (text, který tu z Bydelského citujeme, není diplomatickým přepisem originálu, takže jazykovou stránku nedemonstruje autenticky). Autor Pašerovy zповědi je ve vleku spontánní mluvené řeči. Naproti tomu Jirásek se staví do jejích služeb. Napodobuje ji a využívá v ní i nářečního zbarvení s vědomím jejích hodnot kulturně historických, ale také a hlavně uměleckých účinků. Konstruuje scénu vyprávění a naslouchání tak, aby působila dojmem uvolňujícího povídání nadlehčeného navíc smíchem (ale již reakcí vystrašeného Hilmy přechází se z klidné pohody do vzruchu.). Toto "povídání" patří ke specifickým půvabům minulosti v Jiráskově podání. Autor totiž ví, že lidskou potřebou, tím víc pociťovanou, čím dál je od člověka k člověku, od člověka k lidem. "Hovor je taky potřeba života, jako jídlo nebo pití," říká jedna epizodická

postava nové kroniky.

"Nadbytečnost" Jiráskova přestylizování Bydelského se ukázala plná "života" a plná smyslu. Že se vytratilo kouzlo náhodného, nepevně svázaného a chvatně vypovězeného, kterým disponoval Bydelský? Nic snazšího, než si číst vedle Jiráska také jeho "dopisovatele". Jen co bude vydán.

Poznámky

- 1) Větší ukázky z Pašerovy zповědi i z dopisů Celestýna Bydelského Aloisu Jiráskovi obsahuje publikace Živé prameny Jiráskovy nové kroniky U nás připravovaná k vydání.
- 2) Viz stať J. Janáčkové Jiráskovo vypravěčství, jeho charakter a funkce, Česká literatura 1967.